

SHOIRLIK VA “NAZMI TAB’ ” NUFUZLARI

Tohir Shermuradov

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,*

Abdulla Mahmado‘stov

tadqiqotchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15337343>

Annotatsiya: *Ko‘p asrlar mobaynida musulmon diyorlarda inson ma‘naviyatini uning nazmdagi va nazmni tushunishdagi tab‘lari bilan baholash bosh mezon bo‘lib kelgan. Ommaviylashgan bu urf, qoida shaxsning ayni sohalarga bevosita mansubligini nazarda tutish bilangina cheklanib qolmagan, balki aholining boshqa qatlamlari dunyoqarash tarzini ham qamrab olgan. Ya‘ni, mazkur mezonning qamrov ko‘lami g‘oyatda keng bo‘lgan. Insonning ilohiy haqiqatlarni, talablarni tafakkurlashdagi darajasi, ularga rioyatdagi ahvoli uning turli ilmlar, nazmlar, nazmshunoslikka doir munosabatiga qarab ham belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *nazmi tab’, haq ta‘limot, hikmat, she‘rshunoslik, tavorud, tab‘parast, ash‘or fahmliq.*

Kirish

Ulug‘vor bu tamoyil hukm surgan asrlardan biri Alisher Navoiy yashagan davrdir. She‘r ishida ham, uni tushunishda ham hikmatlar – haqiqatlardan voqiflik kamoli bu zamonda eng dolzarb ma‘rifiy talab va asl maqsad-muddao hisoblangan. Adabiy ijodchilarning, muxlislar ommasining, she‘rshunoslarning ma‘no-mohiyatlarni qay darajadagi zehn-u farosat bilan idroklashlariga qarab ularning salohiyatlariga baho berilgan. Bu borada qator mutafakkirlarning, ayniqsa, Navoiyning talqinlarini kuzatish bugun va kelajak davrlar uchun beqiyos manfaatlar beradi. Mavzu fundamental tadqiq etilishi joiz yo‘nalishdir. Sog‘lom insoniyat imkoniyatlarining eng yuksak maqomlarini idroklatib beruvchi o‘sha davrlardagi ta‘limotni, talablarni, adabiy-ilmiy natijalarni o‘rganish, xususan, hozirgi o‘zbek adabiy jarayoni, adabiyotshunosligi tamoyillariga doir muhim qiyoslar hamda xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Hayot kechirishning barcha ko‘rinishida e‘tiqodan maqbul muvafaqqiyatga faqat batamom to‘g‘rilik – sof islom ta‘limoti vositasida erishiladi. Batamom to‘g‘rilik yo‘lidan esa haqiqatlar hissidan voqif tafakkur, sog‘lom qalb, xulqiy go‘zallik sifatleri boshlab bora oladi. Shoirlik va she‘r ilmlarining ham birdan-bir asosiy sharti shundadir. Bunday ijodkorlikning va ijodga munosabatchilikning hatto shu yo‘sin dardi, hayoli, mushohadasi, iztirobi, niyat, orzulari ham ilohan ibodat maqomida qabullanadi. To‘g‘rilik ila urinishlardan hosil natijalar pirovardida sohibining o‘ziga va o‘zgalarga qilgan yaxshiligidir.

So‘z san‘ati va unga qaratilgan ilmlardagi bunday idrok tarzining masdari va o‘chmas mayog‘i haq ta‘limot ekanligi tufayli barcha mumtoz ijodkor donishmandlarning adabiy-nazariy qarashlari, hayotiy kuzatishlari, xulosalari bir-birini boyitib, hayratomuz mushtaraklik kasb etadi. Islomiy poetik tafakkur jarayonigagina xos bo‘lgan ayni yuksak mushtaraklik hamma vaqt nazmiy va nasriy ijodga, maxsus ilmlarga, umuman kitobxonlikka kirib kelish, shakllanish, muvaffaqiyatga erishishning ham kafolati bo‘lgan.

Ilohiy mantiqlar hamda ijod pafosining o‘zaro uyg‘un namoyon bo‘lishi, tasvirdagi ma’nolar yoxud tagma’nolar borasidagi qarashlarning bir-biridan bexabar vaziyatlarda ham aynan bir xil sodir bo‘lishi kabi adabiy hodisalar e’tiqoddagi, ilmiy-poetik fikrlashdagi yakdillik va sobitlikning hayotiy ko‘rinishlaridir. Bunday umumsifatlar haq ta‘limotning aqlni ojiz qoldiruvchanligidan, hamma makon va zamonga salohiyatli qilinganidan, tasarrufiy ulug‘vorligidan dalolatdir. Ayni paytda, bu nazmiy, nazariy natijalarning sharqdagi son-sanoqsiz misollari ko‘pchilik yuksak zakovat egalaridagi qalbiy, shuuriy harakatlarning naqadar to‘g‘riligini dalillovchi hayratlanarli faktlardir.

Ilohiy qonuniyat va unga taslim adabiy-nazariy tafakkur tarzining eng yuksak maqomini Navoiyning butun hayoti hamda ijodi mohiyatidan, ayniqsa, shu masalalarga doir qarashlari aks etgan asarlaridan teran idroklab olmoq mumkin.

Ma'lumki, O‘rta Osiyo bo‘ylab islom dini taralishining ilk asrida yashagan buyuk mantiqshunos olim Abu Nasr Farobiy (IX asrning ikkinchi – X asrning birinchi yarmi) o‘zining “Shoirlar san‘ati qonunlari haqida risola” sida she’riyat mohiyati, so‘z san‘ati ilmining umumiy qoidalari to‘g‘risida fikr yuritgan edi. U shoirlarni toifalab tushuntirib, har toifaning komillikdagi darajasini tavsiflab beradi. [Farobiy, 1979:27-40]. Umuman, Farobiyning mazkur mavzulardagi ilmiy qarashlari masalaga islomiy ta‘limot asosida yondashuvning sobitlashganini tasdiqlovchi dastlabki manbalardandir. Navoiy ham “Mahbub ul-qulub” (1500) asarining “Nazm gulistonining xushnag‘ma qushlari zikrida” nomli 16-faslida islomiyat olamidagi shoirlarni to‘rt guruhga ajratib vasflaydi. [Navoiy, 12011: 464-465].

Birinchi guruh shoirlar ilohiy ma’rifat xazinasining javohirlari bilan boyigan va elning fazli-ezguligi uchun ma’nolar xazinasidan javohirlar yig‘adigan so‘z san’atkorlaridir. Ularning asarlari so‘z mo‘jizalari bo‘lib, ular she’rlarini she’r deyishga ham til bormaydi, chunki o‘ta jozibador aytilgan hikmat-haqiqatlardir.

Ikkinchi guruh shoirlar - haqiqat sirlari bilan majoz sirlarini uyg‘un tarzda ifodalovchi uslublar sohiblari.

Uchinchi guruh shoirlar she'riyatida majoziy ma'nolar yetakchilik qilsa-da, avvalgi guruhlar maqomida poetik fikrlaydilar va o'z guruhining uslubiy go'zalliklari bobida kamol sohiblaridir.

To'rtinchi guruh – pastki tabaqa. Ular she'r yozganiga xursand. Shoirlik da'vosi juda baland. She'rlarida na haqiqat, na ma'rifat bolidan lazzat bor.

Farobiy va Navoiyning shuaroni toifalashtirishida va ta'rif etishida bir-biriga ziddlik, tafovut yo'q. Navoiy talqinida mezonning va sohaga talabning to'g'ridan-to'g'ri haq e'tiqod ta'limotlaridan olinayotganiga, shoirlar salohiyati hamda tafakkur tarzlarining shu asoslardan turib baholanayotganligiga guvoh bo'lasiz. Ikki alloma ham toifaviylik manzaralarini o'tmish yoki o'zlari yashayotgan davrlarga maxsus nisbat bermaydi. Zotan, bu nuqtai nazar barcha davrlarga, xalqlarga, jumladan, bugungi va kelajak adabiy-ilmiy jarayonlarga ham daxldor dasturilamaldir.

Kuzatayotganimiz masalalarni tafakkurlashda ikki yoki ko'p kishining bir-biridan behabar holda bir hil fikrlashi, fikrlarining bir joydan chiqishi Navoiy davrida va Navoiy tilida “tavorud” deyilgan.

Shoirlikning haqiqiy taqozolari, sharafi va ulkan mas'uliyati idrokidan g'ofil qalamkashlarni Navoiy tanqid qildi. Ularga raddiya bildirdi, monelik ularning o'z ahvoloti, kayfiyatida ekanini bildirdi. Qolgan uch guruhning har biriga mansub o'tmish va zamondosh shoirlarni nomma-nom sanab, ularni ulug'ladi. Bu ulug'lov, ayni vaqtda, shunday ijodiy rutbalarga mansublikning, shunday maqomlarning ulug'lanishi edi. Diqqat qilinsa, bunda shoirlik tasvir ob'ektlari, mavzular doirasi, diniy yoki dunyoviy talqinlari, ilohiy yoki majoziy ishqlariga ko'ra chegaralanayotgani yo'q. Shoirlar ilohiy haqiqatlardan voqiflik, nazmdagi tab'lari, uslubiy moyilliklari, kamolot darajalari, erishgan yutuqlariga qarab e'tirof etilmoqda. Zotan, hamma narsaning yaxshisini, eng to'g'ri tadbirini o'rgatuvchi islom ta'limotlarida diniy va dunyoviy degan ayirmachilikning o'zi yo'q.

Shoirlikdagi rutbalarning bunday xolis, adolatli, hayotiy belgilanishi hamda chuqur ta'riflar, o'rinli, haqqoniy vasflarning aytilishi buyuk mutafakkirning umr oxiridagi boshqacha bo'lishi mumkin emasligi ayon nodir xulosalari edi. Ulardan she'r va shoirlikka qo'yiladigan ilohiy tavsiyalar, o'gitlar, hukmlar, ruhoniylar kamolotning bundagi yo'l-yo'riqlari, vazifalarning ko'lami, sharafi ufurib turadi. Muhimi, Navoiy qarashlari badiiy va adabiy-nazariy tafakkurning eng oliy, turfa ma'naviy xavf-xatarlardan, zoeliklardan xoli, muhofazasi haq ta'limot bilan kafolatlangan imkoniyatlari, hadlarining yorqin ifodasi edi.

Turli lug'atlarda hikmat “donishmandlik”, “bilimdonlik”, “falsafa”, “sir”, “maxfiy sir”, “aql va haqiqatga barobar to'g'ri keladigan so'z” qabilida talqin

etiladiki, bu tushuntirishlar ma'rifat nuqtai nazaridan “hikmat” lug‘aviy, istilohiy mohiyatini to‘laligicha ochib bera olmaydi. Hikmat ilohiy asl mohiyat, haqiqat ifodasi bo‘lib, ma'rifatullohning – Allohni va o‘zini tanishning natijasi o‘laroq idrok etiladi. Hikmatsizlikni, undan g‘ofillikni Navoiy zoelik, behudalik sanaydi, voqiflik ko‘rinishlarini esa ulug‘laydi. Shuningdek, hikmatlarning ilohan sobitligiga ko‘p urg‘u beradi. Chunonchi, “Lison ut-tayr” dostonida Navoiyning shunday baytlari bor:

Hikmatdin voqif ermasdur kishi,
Bo‘lmadi bu ish kishining chun ishi.
Ish erur ulkim, o‘zi oni qilur,
Hikmat ulkim, haq o‘zi oni bilur.

Haq ta’limot tasnifida ruhiy-ma’naviy jihatiga ko‘ra insoniyat ikki toifadir: tafakkur qilguvchilar, tafakkur qilmovchilar. Birinchi toifaning baxtiyorlar ekani, ikkinchi toifaning esa e’tiqodiy imkoniyatdan bebahra, mosuvo, badbaxtlik yo‘lidagi bani bashar ekanligi aytiladi. Haq subhanahu va Taolo Qur'onda insoniyatni takror-takror oqil bo‘lishga chaqiradi, tafakkurchan yashashga buyuradi. Negaki, dunyo ilohiy hikmatlarga limmo-lim to‘ldirilgan makon, vatandir. Olamlar vahiy bilan tirikdir, vahiy ko‘tarilsa, hamma narsa tugaydi. Faqat sog‘lom qalb va uyg‘oq tafakkurgina ularni idroklaydi, insonni ruhiy kengliklar tomon boshlay oladi. Hikmatlar dunyosiga ular vositasidagina kirib boriladi.

Shoirlik – daqiq tuyg‘uchilik, nafis tafakkurchanlik demakdir. She’rchilik jarayoni zavqli, ayni choqda, zahmatli poetik idrok, poetik to‘qish harakatidir. Bu jarayon qanchalik oqilona, qizg‘in, omadli kechmasin, yangi hikmat to‘qilmaydi, yaralmaydi. Shoir hikmatlarning to‘quvchisi, yaratuvchisi bo‘lib namoyon bo‘la olmaydi. Chunki hikmatlarning egasiva masdari Alloh, hikmatlar olamlarning o‘zida ilohan sobit.

Shoir hikmatlarni bunyod qilishga qodir emas. U – hikmatlarning idrokchisi. O‘zini ayricha ta’sirlantirgan haqiqatning badiiy ifodasi, ruhini matnga jozibador singdiruvchi, so‘ngra o‘zgalarga taqdim etguvchidir. U o‘z diqqat e’tiborini tortgan har bir narsadan hikmat izlaydi. Tasvirini hikmat bilan bezashga intiladi. She’riyatining siymosi, pafosi, maqomi uning hikmatlarga daxldorlik darajasi bilan belgilanadi.

Yetarli mushohada qilinmasa, ijodchilikdagi ushbu beqiyos imkoniyat sun’iy mahdudlik, tarixiy muvaqqat an’ana bo‘lib tuyulishi mumkin. Holbuki, unday emas. Bu nafaqat she’riyatga, balki butun badiiy adabiyot, san’atga xos eng yuksak had, latif chegaradir. Yashirindek his qilinadigan ilohiy qonuniyatdir. Bu poetik tafakkurlarning mutlaq mintaqasi bo‘lib, yangiliklar, yangilanishlar kashfi maydoni

hamda har jihatdan muhofaza hududi hamdir. Odatda, aksariyat insonlar shubhasiz haqiqatlarni tezroq bilib olishni va ularga tobelanishni ko‘zlaydi. Shoir ham shunday, biroq unga bu intilishning o‘zigina kifoya emasdek ko‘rinadi. Yangichalik qidiradi. Hamma davrlarning oqil iste’dod egalari va tadqiqotchilari Alloh iroda qilgan mazkur oliy imkon haqiqatini fahmlab kelganlar.

Adib Asqad Muxtorning fikricha, ijodkor o‘zini bor haqiqatlarni ta’kidlovchi yoki ro‘yxatga oluvchi emas, yangi talpinishlar bunyod etadigan kashshof singari his etadi, an’analarsiz hech qanaqa shoir, hech qanaqa izlanish, hech qanaqa yangilik vujudga kelmaydi, an’analari – so‘z san’ati nafas oladigan havo, yangilanish asosi, imkoniyatni cheksizlantiradigan omil. Atroflicha mulohazalardan so‘ng Asqad Muxtor quyidagicha xulosaga keladi: “Fanda yangilik ko‘pincha eski haqiqatlarni inkor etib dunyoga kelsa, poeziyada (muhabbatda ham) yangilik eski haqiqatlarga asoslanib dunyoga keladi. Poeziyada yangilik tradisiyalarning taraqqiyotdagi ko‘rinishidir yoki aniqrog‘i – tradisiyalarni chuqur bilish mevasidir” [Asqad Muxtor,4].

“Muhtaram shuaromizga” nomli bu maqolasida Hoji Muin she’riyatning shar’an mazmum (yomonlangan narsa - T.Sh.) emasligini, asri saodatda ashobi kirom ichida mashhur shoirlar bo‘lib, islom ularni she’r inshodidan man etmaganini aytib, shoirlarni e’tiqodan to‘g‘ri ijod qilishga da’vat etmoqda.

Batamom to‘g‘ri poetik mezonlar bo‘ylab asrlar davomida kelayotgan o‘zbek ijodchiligi va adabiyotshunosligi o‘z tarixida hech qachon sovet tuzumidagidek kufroniy, qattoliy to‘siqqa duch kelmagan edi. Yigirmanchi asr boshlarida boshlangan bu yovuz mafkuraviy siyosat hujumiga turib berish, qalqon bo‘lish, qarshilik ko‘rsatish va, afsuski, mag‘lubiyatga uchrash, ammo abadiy sharafiga sazovorlik aziz jadidchilarimiz zimmasiga tushdi. Haq e’tiqod nasihatlarini asosida yaralgan adabiy-nazariy mezonlar jadidchilik harakatlari bilan birga qatag‘on qilindi.

Mumtoz poetik tafakkur va barhayot adabiy an’analarga sadoqat va ular himoyasining eng so‘nggi ko‘rinishlarini chuqur his qilmoq uchun hamda o‘sha qaqshatqich muhitga bugungi adabiyotshunosligimizdagi ilg‘or munosabat tarzini teranroq tasavvur qilish uchun shu o‘rinda bir talqinga e’tiborimizni qaratamiz.

Filologiya fanlari doktori Bahodir Karimov Vadud Mahmudning “Tanlangan asarlar”iga yozgan so‘zboshisi (“Munaqqid haqida so‘z”) da jadidchi munaqqid-adabiyotshunosning “Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz” (1925 yil) maqolasi to‘g‘risida fikr yuritarkan, shunday yozadi:

“Vadud Mahmud maqolasida mavzuni qadimdan boshlaydi, mumtoz adabiyotning xususiyatlari ustida to‘xtaydi. Ayniqsa, uning tasavvuf falsafasi bilan

uzviy bog‘liqligini, o‘sha falsafiy fikrlar asosida san‘atning oliy namuna darajasiga yetganligini ta’kidlaydi... Bizningcha, Vadud Mahmud 20-yillardayoq zamonaviy adabiyotdan yuksak badiiylikni, shakl va mazmundagi mukammalikni talab qilgani holda ko‘hna adabiyotimiz tahlilini ham eng to‘g‘ri ilmiy yo‘nalishga boshlagan kishilardan biridir” [Vadud Mahmud, 7-8].

So‘zboshi muallifi Vadud Mahmudning she’rda ikki jabha (haqiqiy ishq, majoziy ishq) borligi, ikkisinin ham hayotiy, insoniy ekani haqidagi fikrlariga munosabat bildirdi. Navoiyning “Mahbub ul qulub”ida ishq uchga (haqiqiy, majoziy, nafsoniy) ajratilgani, bu eng to‘g‘ri mezon deb qaraladigan bo‘lsa ham, Vadud Mahmud “majoziy ishqqa nafsoniy ishqni qo‘shib izohlayotgani ayon”ligini aytadi, keyingi ikki ishq o‘rtasida farq kattaligini to‘g‘ri ko‘rsatadi. Eng muhimi, Bahodir Karimov davrdagi adabiy-nazariy tafakkurning ahvolini quyidagicha haqqoniy xulosalaydi:

“Taassufki, adabiyotshunoslikdagi bu yo‘nalishni davom ettirish juda katta siyosiy to‘siqlarga duch keldi. “Vadudona”, “idealistik” talqinlarga qarama-qarshi o‘laroq “maydonda javlon urishga faqat marksist tanqidchi haqli” bo‘lib, har qanday badiiy asarni ko‘proq siyosiy-g‘oyaviy tarafdangina tekshirish boshlab yuborilgan edi”.

Adabiy jarayonda haq ta’limot ko‘rsatmalaridan judolik ana shunday boshlandi. U mustaqillik davrigacha davom etdi. Hozirda uchraydigan e’tiqodiy hadlardan oshishlar, nafsoniy ifodalarga berilishlar dunyoqarashlarga mash’um sho‘ro mafkurasidan o‘rnashgan asoratlar va g‘arbona qarashlarning ta’sirlaridir.

She’riyatni hidoyatli, hikmatli bunyodlanishdan mahrum etadigan sabablar ko‘p va ularning deyarli hammasi shaxs-shoirning iymoniy kayfiyatiga borib taqaladi: shoir qalbning dunyo hoyu-havaslariga, zavqu lazzatlariga, huzurlariga ziynatlanib qolishi; barcha mavzularga murojaatda ilohiy haqiqatlarni idroklay bilmaslik; ruh ila vujud mushtarakligi tafakkurida u tomon yo bu tomonga maromidan ziyoda ruju qo‘yish; yaxshiliklarni tarannum etsa-da, o‘zining ularga amal qilmasligi; dunyoqarash tarzi va hayotda aralash-quralash yashashlik; ovoza bo‘lish, mashhurlik topish, hammani qoyil qilish, unvonlarga sazovor bo‘lish istagi; mafkuraviy muhitlarning tazyiqan yoxud ixtiyoriy ravishda iste’dodni o‘z maddohiga aylantirishi, subutsizlantirishi...

Bu kabi barcha hol-holatlar badiiy talqinni botilga, shirkka boshlaydi, saviyalar onglarni to‘g‘rilikdan chalg‘itadi. Ijodiy mehnatlarni esa zoe qiladi. O‘tgan asrning 30-yillaridagi eng mudhish qatag‘ondan keyin, halqlar adabiyoti majburiy g‘oyaviy qolipga solingan, siyosatga tobelangan, maddohga aylantirilgan davrda so‘z san’atida

uzoq yillar aldamchi ifodaviylik tamoyillari g‘oyibona yashadi. Asl mas’uliyat va islomiy hadlardan toyilishning adabiy ijodchilikdagi ko‘rinishlarini ham haq ta’limot ma’naviy kasalliklardir deb qaraydi. Ruhiyatni tarbiya qilishning, qalb islohiining turli o‘rinli muolajalarini o‘rgatadi. Ayni hunarlarda ham insonning o‘z ijodlari vositasida ikki dunyo saodatiga erishmog‘ini xohlaydi. Islom olamining barcha asrlardagi iste’dod sohiblari shuning uchun ham ijodda hushyorlikni mahkam tutganlar, Yaratganning roziligini ko‘zlaganlar. Ogahiy o‘zining “Ta’viz ul oshiqin” devoni debochasida bu haqda shunday yozadi: “...bas, she'r bir ne'mati uzamodurkim, Tangri Taolo oni har kishiga ato qilmomishdur va oni aytmoq hunari har kimning qo‘lidan kelmamishdur va she'r shoirning izzat va davlat ne'matin hosil qilmoqiga sabab, balki ikki dunyo manzilati saodatig‘a vosil bo‘lmog‘ig‘a boisdur” [Ogahiy,38].

Xulosa

O‘zbek mumtoz she’riyati va she’rshunosligi san’atga nisbatan e’tiqodiy burchlarning, tafakkuriy odoblarning eng ibratli tajribiy tarixi hamdir. Adabiy ijodchilikning bu beqiyos maktabi haq ta’limot ko‘rsatmalaridan og‘ishmaslik, ularga sadoqatli bo‘lish, iymonda sobit bo‘lish, so‘z mas’uliyatini oliy maqomlarda turib tushunish va tushuntirish salohiyatiga ko‘ra yuksak namunadir. Ayniqsa, adabiy jarayonning sha’ni, obro‘yi va quvvati Navoiy davrida baland kamoli, hayotbaxsh tamoyillari bilan namoyon bo‘ldi. O‘zidan keyingi asrlar o‘zbek, turkiy adabiyotlarga so‘nmas e’tiqodiy an’analar taqdim etdi. She’r fanining shunday kamoli sababidan poetik va adabiy-nazariy tafakkurning ilg‘or rutbalari davrlar ma’naviy-ma’rifiy hayotining asosiy mezonlari darajasiga ko‘tarildi.

Turkiy adabiyot va adabiyotshunoslik tarixining Navoiy davri shoirlik, she’rshunoslik, ular ta’limi va tarbiyatida kelajak ijodkor nasllar uchun ilohiy hikmat-haqiqatlarga asoslanishning barkamol dasturilamalini vujudga keltirdi. Bu – to‘g‘ri ijodkorlikning, botilona qarashlar va talqinlashning turfa ko‘rinishlaridan asranishning, islom ta’limotlarigina kamoliga kafolat bera oladigan, muhofaza qilishga va ajr berishga qodir ta’limotning aynan o‘zidir. Barcha fazl va hikmatlariga ko‘ra Navoiy davri o‘zbek so‘z san’ati va unga doir ilmlarning saodat asridir. Bugungi kun ijodkorlik jarayoni, adabiyotshunoslik burchlari bu boy poetik tafakkur tarixining fundamental tadqiqotlarini taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Farobiy. 1979. She’r san’ati. Arabchadan tarjima, izoh va muqaddimalar muallifi Abdusodik, Irisov. Toshkent: G‘afur G‘ulom. – B. 27-40.
2. Alisher Navoiy. 2011. Mahbub ul-qulub. Nashrga tayyorlovchilar: S. G‘aniyeva, S. Rafiddinov. To‘la asarlar to‘plami. To‘qqizinchi jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom. B. 464-465.

3. Alisher Navoiy. 2011. Majolis un-nafoyis. Nashrga tayyorlovchi S. G‘aniyeva. To‘la asarlar to‘plami. To‘qqizinchi jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom. B. 339, 290-291, 317, 318, 336, 401, 312, 295, 309, 334, 297, 404-405.
4. Alisher Navoiy. 2011. Nazm ul-javohir. Nashrga tayyorlovchi S. G‘aniyeva.
5. Asqad Muxtor. 2023. She‘r-shoirning ijtimoiy vijdoni. Adabiyot gazetasi 25.09.2023. B. 4.
6. Abulg‘oziy.1992. Shajarayi turk. Nashrga tayyorlovchilar: Q. Munirov, Q. Mahmudov. Toshkent: Cho‘lpon. B.12.
7. Hoji Muin. 2005. Tanlangan asargar. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi N. Namozova. Toshkent: Ma‘naviyat. B.60-61.
8. Ogahiy. 1960. Ta‘viz ul oshiqin nashrga tayyorlovchi Sh. Sharafiddinov (Xurshid). Toshkent: O‘z FA. B. 38.
9. Vadud Mahdud. 2007. Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘z boshi, lug‘at va izohlar muallifi Bahodir Karimov. Toshkent: Ma‘naviyat. B.7-8,9.